

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Nemzetiség a (multi-)kulturalitás és az állampolgáriság erőterében

KARL HAHN – KERSTIN KELLERMANN

A modern Európa fölvilágosult érettséggel búcsúzik a XX. századtól, s a politikai-kulturális világ széttagolt arculatát hagyja hátra. Az új millennium kezdetén az várható, hogy semmi sem marad úgy, amilyen most, de paradox módon azért, mivel éppen egy dolog *marad a régiben*: a nyugati eredetű civil társadalmak modern államisága egyfelől változatlanul egy megformált, népszuverén öntudatosság látszatával jelenik meg a világ politikai szinpadán; univerzalizmusban és pluralizmusban megnyilvánuló ökonómiai és szocio-politikai normakatalógusa végül is az emberi társadalmasodás általános és történelmet-uraló alapmeggyőződésévé lépett elő. Másfelől azonban a hagyományos modern nemzetállamiság konszolidálásához állandóan mozgásban kell tartani a produktív folyamatszerűséget, valamint a racionál-liberális önmeggyőzés *haladó jellegét*, éspedig mind befelé, mind kifelé irányuló legitimációs-konstruktív ön-állítások formájában. A világnak saját racionalitásunk képmása szerinti programatikus átalakítása, e kép helyességét igazolandó, egy önmagában véve mindenestre vonatkozás nélküli értelem értelmes, civilizatórikus önértelmezésének tükrévé változtatta a világot, persze egy egyidejű, elkerülhetetlen világ elvesztés mellett. Ha azonban a modernban (die Moderne) posztulált, a *testvériségben* numinózummá emelt *egyenlőség* kérlelhetetlenül szemben áll a *szabadsággal*, s ráadásul egy radikálisan emancipatív autonómia – a szociális és természetes emberi vonatkozásviszonyok ellen fordulva – közvetve és tudattalanul lerázza életfontosságú intencionális alap-voltát és rész-szerűségét, akkor ennek kikerülhetetlen következményei a szélsőséges polarizálódások, az aránytalanságok és törések. a forradalmak és ellen-forradalmak, a kolonizációk és dekolonizációk.

Ennyiben elmondható, hogy elvileg lehetetlenség a demokratikus, a racionális mátrixnak elkötelezett társadalom, konkrétan: elvileg lehetetlen eljutni egy időfüggetlenül biztosított, *nemzeti éhez*

(Selbst), mégpedig kettős értelemben: Egyrészt ezzel – felületesen nézve – a liberális, *önmagát* fölhatalmazó nemzet-értelmezésben az a paradoxnak tűnő képtelenségünk szólal meg, hogy eleget tegyünk saját vezérlő eszménknek, amely egy érzékfölötti és jól funkcionáló társadalmi akarati-, kormányzási- és kontroll-fórum létrehozására irányul; e vezérelképzelés így a szó legigazibb értelmében *fixa ideává* válik. Másrészt – mélyebbre menve, de mindenekelőtt – azt kell megfontolni ebben az összefüggésben, mennyire eltávolodtak a modern demokráciák a *nemzeti énnel* mint szellemileg eleven és életrevaló közösségi középpontnak csak a fogalmától is, ha az adott föltételek mellett már e nemzeti énnel mint saját magára vonatkoztatott célprojekciókkal bíró, nemzetileg elgondolt központnak (főnt említett) csökkent hatóerejű rendezőfunkciója is kívül esik minden reális hatótávolságon. Mert valamely közösség identitásmegalapozó, szellemi kristályosodási pontjának nem csupán arra kellene képesnek lennie, hogy az individuumokat generációs határok nélkül, éppoly sajátos, mint általános politikai *világbirtoklásban* illessze össze, hanem, ezen túlmenően, a társadalom egyes tagjainak egyenlőtlen, de alapjában véve egyenrangú és szabadon egyesített politikai akaratmeghatározottságát is szándékolnia kellene. Már csak ez okból is kivonja magát minden racionális rendelkezés alól.

A nemzeti identitás-megtalálás és -biztosítás csaknem kizárólagos civilizatorikus erőfeszítéseit ezért mindig fenyegeti az a veszély is, hogy vagy rezignációba, közönybe és ezzel *önfeladásba* torkollnak, vagy pedig a (*nemzeti*) *én* hipertrófiás *szenvédélyévé* torzulnak, azaz nacionalista módon elidegenülnek.

Közben ráadásul azt sem szabad lebecsülni, hogy e rendszerlogikus összefüggés valóságában a racionálisan megszerkesztett társadalom-egész zavarmentes funkcionalitásának alapvetően magasabb prioritást tulajdonítanak a politikai valóságokhoz képest, melyek kivonják magukat az intézményesített, egységesítő ráció és annak reálpragmatikus megismerési apparátusa alól. Analóg módon érvényes ez a szocio-kulturális igényekre, az életvilágbeli tájékozódásokra, valamint az etikai-praktikus követelményekre és ugyanilyen jellegű történelmi kihívásokra, melyeket utóbb egyre inkább számúznak az együttélés korábban közösséggeneráló középpontjából. Így persze a nemzetiben (das Nationale) történő szubjektív és intersubjektív önmegtalálások állítólagosan szabaddá-tevő és önmagától folytatódó,

emancipatív és reflexív megismerésmódja új függőséghez vezet: a módszer kényszeréhez. Eszerint azoknak az eljárásmodoknak a hatékonysága, melyek arra irányulnak, hogy az észlelés, a tapasztalás és az elképzelések világát eloldják mindentől, ami transz-rationális, és ennyiben arra is, hogy csíraszerűen elválasszák saját tudati alapjainktól – e hatékonyság a modern, posztindusztriális demokráciákban titokzatosan és rejtetten meghatározza a társadalompolitikai gondolkodási és cselekvési aktusokat, nem utolsó sorban egy bizonyos tudásállomány rendelkezésre-állításának okán.

Nos, az az önmagát-kötelező kényszerűség, amely itt mintegy hozzásegíti a nemzeti identitást annak partikuláris általánosoként való fölhatalmazásához, éppen abból az igényből adódik, hogy a nemzetállami gondolat normatív alapjai mindent lefedően univerzalizálhatók legyenek. Ebben mindenesetre mintegy nyilvánvalóvá válik a tipikusan modern nacionalitásszerkezet antinómikus struktúrája: az identitásfüggő elhatárolódások és az univerzalizálási igény közötti ellentmondásra végső soron csak azzal lehet válaszolni, hogy befelé szigorúan differenciálják és pluralizálják a társadalmi rendszert, kifelé pedig kiterjesztik hatalmi szféráját. Ily módon negatív dialektika keletkezik a társadalom depolitizálásának és a politikai valóság államiasításának folyamatai között. Ennek ellenére az önmagát így fölfogó polgári társadalmat legitimatórikus okokból még mindig politikai akarati egységként, azaz nemzetként kell elképzelni.

A modern, pluralista társadalmak kötelező egyesítési alapjának hiányát illetően az a döntő továbbá, hogy kizárólag mintegy disszociatív és generalizáló racionalitásuk bensőségesítésének alapján képesek lemérni magukat (e racionalitás végső soron diszkvalifikál minden racionálisan nem-megközelíthető élet-előfeltevést), és sosem egy kétségbe nem vont, afirmatív és egzisztenciálisan életet megalapozó közösségiesség biztonságában: mindig megmarad tehát valamilyen belső vagy külső kockázat, kiszámíthatatlanság, lemérhetetlenség, a nem-tisztázott és a nem-tisztázottság retardáló maradéka, s ezek akaratlanul is kvázi automatikusan rögzítik a kollektív meg-nem-felelést a valóságnak.

Nemcsak a *nemzeti* fogalmának, hanem mindenekelőtt eszmekincsének megújult jelentésbővítése és ebben az értelemben nem-konvencionális használata csak abból a megalapozott föltevésből indulhat ki, hogy a nacionalitás:

1. nem merül ki a történelmileg kontingensben, de
2. nem is egyszerűen a történelmi véletlenszerűség pusztá negációját, tehát a történelmileg megvalósultnak mint valami szükségszerűnek és törvényszerűnek az abszolutizálást jelenti, hanem inkább
3. az a mód, ahogyan megjelenik benne a nem-kontingens, és az, ami benne a szó eredeti értelmében elvi, az éppen a modern történetében nyilvánult meg történelemfölötti, szellemi igényvalóságként és ez szubsztanciális tekintetben bizonyos fokig már azelőtt érvényes, hogy a mindenkori reális történelmi megfelelések minőségének kérdése egyáltalán fölvetődhetne.

Ezenfölül a *nemzeteszme* ezen fölfogásának analógiájára kezünkben van a politika ill. a politikai gondolkodás ismeretkritikai kulcsa, amely a nemzetállamok ill. a nemzeti nézetek reálisan létező fölépítettségének részben azért szubsztanciális és következményekkel terhes hiányait beláthatóvá teszi. Így közvetlenül kapcsolódva az itt mondottakhoz, a jelenlegi politikai világ eredettörténetének és jövőbeli esélyeinek analizését és problematizálását illetően a nemzeti következő alapformái különböztethetők meg:

1. a nemzetiség naturalista vagy biológista, valamint ökonomista koncepciója;
2. a zárt törvény-etika értelmében vett tradicionalista nacionalitás;
3. az idealista és individualista nacionalitás; és
4. a vallásos ill. vallásos-fundamentalista nacionalitás. A nacionalitás e deficiens alapmozzanatai mellett meg kell még említeni
5. az optimális, minden mozzanatot szintetikusán integráló és közvető formát¹; az erkölcsiség primátusából kiindulva csak ez segíti majd hozzá az emberi élet-érvényességek mindenkori elemi területeit a maguk jogához, azaz jogos transzcendentális, történelmi *létezésükhöz*.

Ezzel a háttérrel a nemzeti eszme integratív megragadásának további, kihagyhatatlan jelentéssíkja válik megfoghatóvá abban a tényben, hogy a nemzet mint elvi és konkrét-materiális értelmi valóság a dolog lényegéből fakadóan meghaladja az állami-politikai területet. Ebből nő ki az a tézis, hogy egyetlen nemzet sem alakulhat ki politikai entitásként, azaz nem formálódhat többé-kevésbé cselekvés-és ítélőképessé, nem biztosíthatja magát intézményesen anélkül, hogy ne egy olyan-amilyen minőségű etnikai-kulturális egységből mint egy már önmagát hordozó, eleven közösség-egészből indulna ki.

Az etnikai nyelv-, történelem- és leszármazás-közösség mint nép csak eme reális életszövetség cél- és identitásorientált magánértelmezéseinek sokdimenzionális dialektikus folyamatainak keresztül fejlődik politikai egységgé.² Attól a nem-fiktív pillanattól kezdve, amikor praxisközösségként értelmezi magát és cselekszik, s ennél fogva bizonyos fokig ténylegesen történik (függetlenül attól, hogy egy effajta történés időben és térben sosem rögzíthető definitórikusan), értelmes módon nemzetként, azaz politikai népegésként is konstituálódhat. A nacionalitás minden dimenziót felölelő ismeretkritikai értelmezése ezért szigorúan véve egyáltalán nem képzelhető el másként, csak nyelvi- és kultúrnemzet módján – mégpedig mind életgyakorlati, mind episztemológiai föltételeességéből fakadóan.

Igy kézenfekvő egy önkényesen tételezett, liberális-kontraktualista értelemben vett nemzet önértelmezésének legitimációs problematikája, amely végső soron már egy bizonyos, valamely behatárolandó territóriumot benépesítő embertömeg megléte alapján fölvetődhet. E legitimációs problematikát annak veszélye okozza, hogy a legitimáció *telj-hatalommal ruház föl* egy államnépet, s ezáltal szándékosan teret enged valami szuverénnek, anélkül, hogy szellemi-erkölcsi és kulturális tekintetben figyelemmel lenne az etnikai prefigurációkra és prediszponáltságokra. Ezzel a konstituáló metodológiával éppenséggel nagyon is lehetséges lenne, hogy az államalkotó, racionálisan fölfogott nép nélkülözne az érzékelhető etikai, narratív, sajátértékű és empirikus szubsztanciát, azaz a közösségi lényeket. Ha tehát a politikai identitásmegalapozás alapvetően nem mondhat le egy objektív kulturösszefüggés (politikai) szubjektíválásának és egy interszónális kultúrahordozás (politikai) objektíválásának társadalmi dialektikájáról, akkor ezekszerint a *tisztán* akarati nemzetet – ha autonóm módon, kizárólag önmagától, a saját akaratából és racionalitásából fakadóan egyáltalán képes fönnmaradni –, legalábbis küszöb alatt az a veszély fenyegeti, hogy a szellemi-kulturális nihilizmus áldozatává válik.

Kihegyezetten fogalmazva megkérdézhethetnénk, vajon egy *bensőleg* aláásott állampolgári identitás esetén egyáltalán szó lehet-e még a *démos*-ról, vagy pedig megfordítva, ilyen esetben ténylegesen már régóta az *ethnos* ill. *ethnos*-ok (politikai) *interpretációs többsége* a mérvadó a nemzet önmeghatározása és ezzel a polgárjogok *átruházása* szempontjából. Ez a történelmi fenomenális összefüggés megnöve-

kedett jelentőséggel bír a társadalmi csoportoknak a nemzetbe történő allochton vagy autochton hozzákapcsolása, valamint politikai identifikációs fokozatuk szempontjából. Ezáltal mindenekelőtt a valamely államnemzetbeli etnikai kisebbségek problematikája nyer egészen más dramatikát, hiszen a kulturális és politikai identitás e közvetve virulens antagonizmusában vallási jellegzetességeik és kulturális társadalmi természetük miatt e kisebbségeket nemcsak az életvilágból rekesztik ki (ill. rekesztik ki ők önmagukat belőle), hanem – kimondatlanul, logikai következetességből fakadóan – politikailag sem részesei a nemzeti jelentőségű ügyeknek és döntéseknek. Gondoljunk itt pl. az absztrakt-individualista emberi- és polgári jogokra, amint azok pregnáns módon megalapozták és befolyásolták a francia társadalompolitikai történelmiséget, rendkívül problematikus viszonyban, vagy jobban mondva a maguk politikai aránytalanságában a muzulmán arabok és törökök, valamint közép-ázsiaiak ethnoszával szemben.³

Eszerint a – nyilvánvalóan nem a modernség szempontjából paradigmaticusan – Franciaországban megvalósított *államnemzet*-konstrukció, hanem kézenfekvőbben a *nyelvi- és kultúrnemzet* paradigmája az az eszmei szubsztrátum, amelyet értelemszerűen alapul kell vennünk, ha azt akarjuk, hogy a *nemzetinek* alapvető megkérdőjelezésére, de újra-megfontolására és ezzel újra-meghatározására is sor kerüljön. Akkor mindenképpen, ha ez összekapcsolódik azzal a céllal, hogy előmozdítsuk a hatékony, természetes és társadalmilag összeegyeztethető cselekvést egy drámai-dialogikus, inter-nacionális sorközösségben. A kultúrnemzet eszméje persze politikailag ugyan csak szeletekben és rövid időre jelent meg Németországban, Herder és a német romantikusok hagyományában – egyidejűleg a francia forradalommal és a napóleoni érával –, etikai-filozófiai és irodalmi-művészi szempontból azonban gazdagon dokumentált, a már jelszóvá előlépett *szellemi forradalom* értelmében.⁴ Ezért a sokfajta értelmi vonatkozás és politikai opciók az 1800 körüli Németország szellemi-kulturális életében – nézetünk szerint – bizonyítékkal szolgálhatnak arra, hogy a politikai összetartozás tudata nem kíván meg szükségképpen egységes identitást, mindent lefedő államnemzeti és dekontextualizált értelmet, s főleg nem szorul rá a neutralitás és a homogenitás racionális-higiénikus szférájára.

A nacionalitás és a kulturalitás ezen összekapcsolásából adódik az a tény, hogy a nacionális, integratív identitással bíró társadalomban nem kell szükségszerűen *állami* nemzeti kultúrának megvalósulnia, s hogy e kultúra csak szabad és föderálisan strukturált politikai kultúraként alakulhat ki. Másrészt ez szükségképpen egy mindenekelőtt államfüggetlen, etnikai-kulturális begyökerezettségre épülne föl, s ennyiben valamilyen történelmi tapasztalati alapra lenne visszavezethető. Az effajta fölismerés közegében a jövőben talán sürgősebben föl lehet keresni az egy piac, egy állam, egy jog klasszikus homogenizáló stratégiáitól távol eső utakat, amelyek föderatív-demokratikus módon biztosítani tudnák a nacionalitás eleven föntartását és tartalmát, példának okáért egy kommunális és regionális közvetítettségű állampolgári jog révén, amely ráadásul szemben állna a kapitalista társadalom depolitizálási és privatizálási tendenciái során egyre inkább növekvő politikai-kulturális *üresjáráttal*.

Az effajta kulturális nacionalitás-kontextusok gondolati folytatásakor a társadalmi nemzeti rendek megváltozott fölfogásának két elengedhetetlen premisszája adódik:

1. Az állampolgárság és a nemzetiség szétválasztásának elvi lehetővé-tétele, amit alkotmányjogilag figyelembe kellene venni:

Mivel a föntebb kifejtett nézőpontokból tekintve a *nacionalitás* és az *állampolgárság* pusztá egyenlővé-tétele a nemzeti intencionális praxisközösség eszméjének hatástalanításával hasonlítható össze, ezért a nacionalitás és az állampolgárság alternatív viszony meghatározásait inkább nyomatékkal nyilvánossá kellene tenni, mégpedig nem csupán a reális tudatban, hanem konkrét társadalom- és identitás-alkotó mozzanatként is. Az elképzelhető viszonyrendek a következők:

- a) korrespondencia-viszony;
- b) a nemzet több államra differenciáltsága;
- c) a multinacionális állam;
- d) a nemzet részeinek különböző multinacionális államokhoz tartozása.

2. A nacionalitás és a nemzeti *államkultúra*, valamint korrelátumuk, a (kvázi nem-politikai) multikulturalitás szétválasztásának elvi lehetővé-tétele – az állami multinacionalitás ill. a multinacionális föderatív államiság politikai kultúráinak javára:

Amikor a *multinacionalitás* fogalmát kritikailag leértékeljük a *multikulturalitás* fogalmával, akkor semmiképp sem a különböző kultúrák alkotta heterogén társadalomnak és ezzel a társadalmi plurivalenciának a diszkreditálásáról van szó. Kizárólag a sokféle és részben ellenkező etnikai-kulturális és vallási értelmezési struktúrák és értelmi horizontok egyazon nemzeti-liberális állambeli meglétét akarjuk problémává tenni, tekintettel ezen állam cselekvési- és szociális kompetenciájára.

Mert egy etnikai (alapú) hit-, kultúra- és társadalmi szövetség kívánságára érvényességet és társadalmi értékelést is teremteni saját expresszív és belülről motivált értelmezési kultúrájuknak, amely végső soron segít megerősíteni a materiális, kognitív és normatív életmegosztások szegmentált társadalmi életrendjeit és individuális formáit, nos, az etnikai csoportok e szükségszerű, kikerülhetetlen igényére a politikának megfelelően reagálnia kell, függetlenül attól, hogy többségi vagy kisebbségi csoportokról van-e szó. Ehhez azonban politikai fórumokra lenne szükség az államban, továbbá normatív társadalmi ítélőerőre és objektív, de kommunikatív közvetítettségű jogi megerősítésekre, amelyek adekvát módon találkoznának a kulturális identitásképz(őd)ések szubsztanciális érdekével is, ami azt jelenti, hogy legalábbis képesek érzékelni és fölismerni a kulturális (*das Kultürliche*) elemi érték- és értelemdimenzióit.

De pontosan ez az, ami éppen a klasszikus-nemzeti uralmi- és racionalitásparadigmában úgyszólván az állam miatt lehetetlen; sőt ha pontosan megnézzük, alkotmányos szempontból *apriori megakadályozzák*, hogy az etnikumok (*ethnos-ok*) etikai-vallási és hagyományos jelentőségismerete, természetes, társadalmi és erkölcsi viszonyképességei, történelmileg eredményes és messzire kiható cselekvése és ennek szimbolikus, értékorientált objektivációi, valamint kollektív emlékezeti teljesítményei politikai-nyilvános jelentőségre tegyenek szert - hacsak nem hagyják magukat célracionalizálni és funkcionálisan bekötni a modern nemzetállami kultúrába, amely a civilizáció motorjaként bizonyos módon mindig elkötelezettje a kultúranélküliségnek (*Unkultur*) is, azaz az univerzalisztikusan definiált és pluralisztikusan értelmezett jogalkotás jellemezte európai racionalizmus *meta-kultúrájának*.

Civilizatórikus, laicista önértelmezése alapján a modern nemzetállam ennyiben egyáltalán nem képes méltányosan bánni az etnikai-kulturális hagyományokkal és azok hordozóival, mégpedig függetlenül attól, hogy az etnikumok (*ethnos-ok*) legtágabb értelemben békét-biztosító, tehát a társadalmat stabilizáló dialogikus vitáiról, fölismeréseiről és elismeréseiről van-e szó, vagy pedig azok alapvető konfliktusairól, polgárháborúszerű viselkedéséről ill. polgárháborúiról. Annak a ténynek az alapján, hogy a modern liberál-demokratikus nemzetek önmaguktól semmilyen, az etnikai-kulturális és egzisztenciális érvényességi igényeknek valóban *megfelelő*, nem-közömbös jogi készséttel és normatív viszonymércével nem rendelkeznek (olyan tény ez, amely kétségtelenül látens közömbösségükről tanúskodik polgáraikkal mint emberekkel és embertársakkal szemben), a reálpragmatikus politika számára kétség esetén – a jó radikális *privatizálása* (McIntyre) mellett – csak egyetlen válasz marad:

Az állami és a társadalmi rendszerösszefüggés funkcionalitásának és reprodukciós képességének megóvására – pongyolán fogalmazva – olyan eszközhöz nyúl, amely – intézkedésének, alkalmazhatóságának és kifinomult metodikájának egyetemessége alapján – hatékonyságát tekintve csaknem páratlan: a jelszó itt a *neutralizálás* ill. a *nivellálás*. Az életvilági és kulturális valóságoknak, identitásirányultságoknak és társadalmi integrációknak az ún. reálpolitika intézményi keretei közötti, átfogóbb közvetítési lehetetlenségéből ennél fogva létrejön a kulturális folyamatos tagadásának tendenciája és ezzel az interszubjektív szellemi valóságé is, holott egyedül az lenne képes transzcendálni a nemzeti önösség és céltalanság állapotait.

Tekintettel ezekre az evidenciákra, az is világossá válik, miért nevezünk főntebb a multikulturalitást a nemzetállami kultúra korrelátumának: rendszerlogikailag a liberális demokráciák elsődleges normatív alapaxiómájának, a *tolerancia* elvének felel meg, amely, fonák módon, gyakorlatilag, tartósan és abszolút értelemben, csak formalista kultúrrelativizmusként váltható be. A paradoxon kézenfekvő, s a kényes kötélánc az ideológiai töltöttségű *multikulturalizmus*⁵ és a kulturnihilizmus között kikerülhetetlenül döntő politikummá válik ama nemzeti társadalom, mindazonáltal elengedhetetlen, ténylegesen kultúraalkotó és kötelező alapjai iránti kérdésben, amely társadalom nem egy messzemenően homogén etnikumra (Ethnie) ill. világos etnikai többségre támaszkodik.

Az itt produktív-kritikai módon kidolgozott és föderatív-demokratikus értelmezésben vett nacionalitásfölfogás és a multinacionalitás emlegetése eszerint az emberi kulturalitás politikai-etikai jelentőségének megőrzésére irányuló fáradozást mutatja be, szemben a multikulturális társadalomnak az állampolgársághoz és nemzetállami kultúrához kapcsolt koncepcióival.

Globalizálódás ide, regionális változások oda: Ha a multikulturalizmus dilemmái elleni támadásról van szó, akkor még a szubvagy transznacionális átstrukturálódások idején is (tudva-tudatlanul) változatlanul a neutralizálás bizonyos értelemben *klasszikusan nemzetállami* politikai technicitására hivatkoznak a liberális rendszer hatalmának megtartása céljából. Ezért a hagyományos elképzelés-, cselekvés-, funkció és eljárás-világ, amelyben egyre dominánsabbá válik az ökonómia és a fogyasztás primátusa, e század végén, a posztmodern modernben is megmarad.

Valóban: a multikulturalizmus *a modern saját terméke*⁶ – és a modernnek nyilvánvalóan megvan a saját fundamentalizmusa!

(A német eredetiből fordította Gromon András)

JEGYZETEK

¹ Vö. Bernhard Kittel: *Moderner Nationalismus. Zur Theorie politischer Integration*, Wien 1995, 218 skk. o.

² Vö. Walker Connor: *Ethnonationalism. The Quest of Understanding*, Princeton–New York 1994.

³ Vö. ezzel Alexander Langer védőbeszédét az etno-nacionális mozgalmak differenciált szemlélete mellett, in *Die Mehrheit der Minderheiten. Warum wird unsere Welt vom ethnischen Sauberkeitswahn und vom grundlosen Vertrauen in Mehrheiten beherrscht?*, Berlin 1996, 64–65. o.

⁴ Vö. Werner K. Blessing: *Deutschland und Frankreich im Zeitalter der Französischen Revolution*, Frankfurt 1987, 447–448. o.

⁵ Armin Nassehi három különböző „táborba” rendezi a multikulturalizmus-vitát, és a pozíciók tartalmát így írja körül: 1. multikulturalizmus mint „esély”, 2. mint „fenyegetés”, 3. mint „ideológia”, „Das stahlharte Gehäuse der Zugehörigkeit. Unschärfen im Diskurs um die multikulturelle Gesellschaft”, in *Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte*, Köln 1997, 182 skk. o.

⁶ Rudolf Burger: „Multikulturalismus im säkularen Rechtsstaat” *Leviathan* II (1997), 185. o.